

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi
Kahramanmaraş Sütçü İmam University
Journal of the Faculty of Theology
ISSN-1304-4524 e-ISSN-2651-2637

Erken Dönem Bilgi Tartışmaları: “El-Mesâil Ve’l-Cevâbât” Örneği

Early Period Knowledge Discussions: The Example of “el-Mesâil ve’l-Cevâbât

Yazar / Author

Yasin ULUTAŞ

Doç. Dr., Uşak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam Ana Bilim Dalı
Uşak / TÜRKİYE
eskikahta@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7912-6500>

Makale Türü/ Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

Makale Geliş Tarihi/ Date of Receipt: 25/01/2025

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 11/06/2025

Makale Yayın Tarihi / Date of Publication: 30/06/2025

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Haziran / June

Yıl/Year: 23 Sayı/Issue: 45 Sayfa /Page: 27-43

Atıf/Citation: Ulutaş, Yasin. “Erken Dönem Bilgi Tartışmaları: “El-Mesâil Ve’l-Cevâbât” Örneği”. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Haziran 2025), 27-43.

<https://doi.org/10.35209/ksuifd.1626968>

• Bu makale iThenticate programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

ERKEN DÖNEM BİLGİ TARTIŞMALARI: “EL-MESÂİL VE’L-CEVÂBÂT” ÖRNEĞİ**Öz**

Müslüman kelimcilerin erken dönemden itibaren üzerinde önemle durdukları ve yoğun şekilde tartıştıkları konulardan biri bilgi meselesidir. İslam düşüncesinin teşekkülüyle beraber kelimciler neye nasıl inanmak zorunda olduklarını müzakere etmeye başlamışlardır. Bu tartışmalar, beraberinde bilgi konusunu gündeme getirmiştir. Bu dönemde bilginin tanımı, edinme metotları ve fonksiyonları belirlenmeye çalışılmıştır. Müslüman kelimciler, geliştirdikleri bilgi teorisiyle İslam inançlarını daha iyi açıklama, temellendirme ve savunma gayreti içerisinde olmuşlardır. Bu dönemde duyuların idraki, haber ve akıl bilgi edinme kaynakları olarak kabul edilmiştir. İlham ve sezgi ise öznel bilgi olarak algılanmış ve bu kaynaktan gelen bilginin yapısında şüphe barındırdığı sonucuna varmışlardır. Şüphe barındıran bilginin kesinliği tespit edilemediği için üzerine inanç bina edilmesini uygun görmemişlerdir. Erken dönem kelimcilerinden biri olan Câhiz konuya kayıtsız kalmamış, yazdığı “el-Mesâil ve’l-cevâbât fil-ma’rife” adlı eserinde dönemindeki yaygın bilgi anlayışlarına yer vermiştir. Müellif, eserinde yer verdiği bu anlayışların hem metodunu hem de düşüncelerini eleştirmiştir. Câhiz, eserinde bilginin tanımından ziyade bilgi edinme yöntemleri ve bilgi çeşitleri üzerinde durmuştur. Söz konusu anlayışların bilgi konusunda görüş birliği ettiği hususlar olduğu gibi, ihtilaf ettiği durumlar da mevcuttur. Eserde yer verilen bilgi anlayışlarının tümü doğru haberi, duyuların idrakini ve akli, bilgi edinme vasıtaları olarak kabul etmiştir. Ancak bilgi edinme yollarının ayrıntılarında bazı görüş ayrılıkları içerisinde olmuşlardır. Bu dönemde bilgi, çeşitli parametreler dikkate alınarak katagorize edilmiştir. Bilgi genelde ilahi ve beşerî bilgi olarak tasnif edilerek tanımlanmıştır. İlahi bilgi Allah’a nispet edilmiş ve kadim olarak kabul edilmiştir. İnsanın faaliyetleri sonucunda elde edilen hâdis bilgi ise insana nispet edilerek kendi içerisinde zorunlu ve ihtiyari bilgi olarak tanımlanmıştır. Zorunlu bilgi insanın sahip olduğu kabiliyetler neticesinde kendiliğinden oluşan ve insanın herhangi bir katkısının olmadığı bilgidir. Nitekim insanın kendi varlığını tanıması zorunlu bir bilgidir. İnsanın akıl yürüterek sebep ve illeti olduğu bilgi ise ihtiyari bilgi olarak kabul edilmiştir. Erken dönemde kelimciler, bilgiyi tasnif ederken insan iradesini esas almışlardır. Bunlar bilgiyi insanın ihtiyari çabası olarak görmüşlerdir. İslam düşüncesinin oluşum döneminde bilgi konusunda ortaya konulan çalışmalar üzerinde yeterli araştırmaların yapılamadığı söylenebilir. Müellifin bu eseri, İslam düşüncesinin teşekkül döneminde bilgi konusunda müstakil yazılan ve günümüze kadar gelen ilk eserdir. İlk dönem bilgi anlayışlarının ortaya çıkması amacıyla o dönemdeki bilgi anlayışlarının sağlıklı anlaşılmasına katkı sağlaması açısından önemlidir. Makale erken dönemde bilgi konusunun hangi zeminde tartışıldığını göstermesi bakımından kelam ilmine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Makale, müellifin söz konusu eseri esas alınarak öncelikle müellifin diğer eserleri ve konu ile ilgili klasik ve çağdaş araştırmalar taranmak suretiyle erken dönem bilgi anlayışları tespit etmeyi amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Bilgi, Anlayış, Erken dönem, Câhiz.

Early Period Knowledge Discussions: The Example of “el-Mesâil ve’l-Cevâbât**Abstract**

One of the issues that Muslim theologians have emphasized and discussed extensively since the early period is the issue of knowledge. With the formation of Islamic thought, theologians began to discuss what and how they should believe. These discussions brought the issue of knowledge to the agenda. In this period, attempts were made to determine the definition of knowledge, methods of acquisition and functions. Muslim theologians have endeavored to better explain, base and defend Islamic beliefs with the theory of knowledge they developed. In this period, perception of the senses, news and reason were accepted as sources of knowledge acquisition. Inspiration and intuition were perceived as subjective knowledge and they concluded that the structure of the knowledge coming from this source contained doubt. Since the certainty of the knowledge containing doubt could not be determined, they did not find it appropriate to build a belief on it. Jahiz, one of the early theologians, did not remain indifferent to the issue and included the widespread understandings of knowledge of his time in his work “el-Mesâil ve’l-cevâbât fil-ma’rife”. The

author criticized both the method and the thoughts of these understandings that he included in his work. In his work, Cāhiz focused on the methods of obtaining information and the types of information rather than the definition of information. While there are issues on which these understandings agree on the subject of information, there are also cases where they disagree. All of the understandings of information included in the work accepted true news, perception of the senses and reason as means of obtaining information. However, there were some disagreements on the details of the ways of obtaining information. In this period, information was categorized by taking various parameters into consideration. Knowledge is generally defined by classifying it as divine and human knowledge. Divine knowledge is attributed to Allah and accepted as ancient. Hadith knowledge obtained as a result of human activities is attributed to humans and defined as compulsory and optional knowledge. Compulsory knowledge is knowledge that is formed spontaneously as a result of the abilities possessed by humans and to which humans have no contribution. Indeed, it is mandatory knowledge for humans to know themselves. Knowledge that humans reason and cause is accepted as optional knowledge. In the early period, theologians took human will as basis when classifying knowledge. They saw knowledge as a voluntary effort of humans. It can be said that sufficient research has not been done on the studies on knowledge in the formation period of Islamic thought. This work of the author is the first work that was written independently on the subject of knowledge during the formation period of Islamic thought and has survived to the present day. It is important in terms of contributing to a healthy understanding of the understanding of knowledge of that period in order to reveal the understanding of early knowledge. The article aims to contribute to the science of kalam by showing on what basis the issue of knowledge was discussed in the early period. The article aims to identify early understandings of knowledge by taking the author's work as a basis, firstly by scanning the author's other works and classical and contemporary researches on the subject.

Keywords: Kalam, Knowledge, Understanding, Early period, al-Jāhiz.

Giriş

İslam düşüncesi, erken dönemden itibaren İslam inanç esaslarını tespit etmeyi, açıklamayı, savunmayı ve ortaya çıkan şüpheleri gidermeyi kendine amaç haline getirmiştir. Ehl-i Rey ekolünün en önemli fırkalarından biri olan Mutezile ekolü, ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret hayatı gibi temel inanç konularını daha iyi delillendirmek için felsefe ilminin de konusu olan bilgi ve varlık konusuna önem vermiştir. Mutezile kalamcıları, düşüncelerini temellendirirken birçok kaynaktan beslenmişlerdir. Faydalandıkları ilim dallarından biri de felsefedir. Onlar, Yunan felsefesinin varlık ve bilgi konusunda ortaya koyduğu metottan ürettiği bilgiyi kendi sistematığı içerisinde eriterek ondan faydalanmaya çalışmışlardır.

İnsanı diğer varlıklardan ayıran temel özellikler öğrenme kabiliyetine sahip olması, öğrendiği bilgiyi tasnif etmesi, yere ve zamana göre kullanabilmesidir. İnsanın bilgiyi öğrenebilmesi, muhafaza etmesi ve istediği şekilde kullanabilmesi onu diğer varlıklara karşı güçlü hale getirir. Bilgi insanın güç kaynağı konumunda olduğundan dolayı insana hizmet etmeyi amaçlayan her bilim, bilgi konusuna büyük önem vermiştir. Kelam ilminin teşekkülünde ve sistemli hale gelmesinde büyük emeği olan Mutezile kalamcıları, bilgi konusuna erken dönemden itibaren eserlerinde yer vermeye başlamışlardır. Erken dönemden itibaren kelam ilmi ile ilgili yazdıkları eserlerde bu konudaki düşüncelerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Ancak erken dönem Mutezile kalamcıların yazdıkları eserlerin çoğu günümüze gelmeden kaybolmuştur. Bu durum onların görüşlerini sağlıklı bir şekilde öğrenmemizi zorlaştırmaktadır.

Erken dönem Mutezile kalamcıların eserlerinin niçin kaybolduğu konusu farklı bir araştırma konusu olmakla beraber şunu söylemek mümkündür: Mutezile ekolünün varlığını günümüze kadar sürdürememesi belki de bunun esas sebebidir. Erken dönemdeki bu kalamcıların görüşlerini ya daha sonraki Mutezile kalamcıların eserlerinden ya da muhalif

kelamcılarının eserlerinden öğreniyoruz. Son dönem Mutezile kelamcıları sistemli kelamcılar olmaları sebebiyle bazen kendilerinden önceki Mutezile kelamcılarının görüşlerine yer verme ihtiyacı duymamışlardır. Muhalif kelamcılar ise çoğu zaman erken dönem Mutezile kelamcılarının görüşlerini bağlamından koparmak suretiyle parçacı bir şekilde yer verip eleştirmişlerdir. Öyle ki, bir kısım muhalif kelamcı, erken dönem Mutezile kelamcılarının görüşlerini eleştirirken çoğu zaman eleştiri sınırını aşıp hakaret dahi etmişlerdir. Nitekim Abdülkahir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38) Câhiz’i eleştirirken “ona insan diyen tövbe etmelidir” demiştir.¹ Görüşleri sebebiyle eleştirip hakaret ettikleri bu insanların uygun gördükleri görüşlerine ya hiç değinmemişler ya da kendi görüşleriymiş gibi yer vermişlerdir.

Erken dönem Mutezile kelamcıları bilgi konusu ile ilgilenmişler ve konuyla ilgili bazı eserlerde telif etmişlerdir. Nitekim Îsâ b. Subeyh el-Murdâr (ö. 226/841) “Kitâbü’l-Mesâil ve’l-Cevâbât” adlı eserini telif ederek bilgi konusunu işlemiştir. Bilgi konusunda yazdığı “Kitâbü’l-Ma’rife alâ Sümâme ve Kitâbü’l-Ma’rife ale’s-Şehhâm” adlı eserleriyle de Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) ile Yûsuf b. Abdillâh eş-Şahhâm’ın (ö. 270/883) bilgi konusundaki görüşlerini eleştirmiştir.² Aynı dönemde yaşayan Ca’fer b. Mübeşşir (ö.234/848) de bilgi konusuna ilgisiz kalmamış, yazdığı “Kitâbü’l-Mesâ’il ve’l-Cevâbât” adlı eser ile bilgi nazariyesi hakkındaki görüşlerini açıklamıştır. Ayrıca Câhiz’in bilgi teorisi hakkındaki görüşlerini eleştirmek amacıyla “Kitâbü’l-Ma’ârif ale’l- Câhiz” adlı eserini de telif etmiştir.³ Bu dönemde bilgi konusunda yazılan birçok eser olmasına rağmen bu eserlerin çoğu tarihi süreç içerisinde kaybolduğu için içerikleri hakkında fazla bir şey söylemek mümkün değildir. Bilgi konusunda eser yazan kelamcılardan biri de Câhiz’dir. O, bilgi ile ilgili yazdığı “el-Mesâil ve’l-cevâbât fil-ma’rife” adlı eserinde kendinden önceki bazı kelamcılarının bilgi konusundaki görüşlerine yer vermiştir. Câhiz’in bu eseri günümüze gelmiş ancak onunla çağdaş olan kelamcılarının bilgi konusunda yazdıkları eserler günümüze gelmediği için bunları sistemli bir şekilde karşılaştırma imkânı bulunmamaktadır. Câhiz’in bilgi konusundaki düşüncelerini ele alan bir makalenin dışında erken dönem Mutezile kelamcılarının bilgi konusundaki düşüncelerini ele alan araştırma sayısı çok azdır.⁴ Mehmet Baktır’ın makalesi Câhiz’in bilgi anlayışına yer vermiştir. Diğer erken dönem Mutezile kelamcılarının bilgi konusundaki düşüncelerine yer vermemiştir.

Câhiz yazdığı “el-Mesâil ve’l-cevâbât fil-ma’rife” adlı risalesinde ağırlıklı olarak kendisinden önce yaşayan Bağdat Mutezile’nin kurucusu Bîşr b. el-Mu’temir (ö. 210/825) ile Basra ekolüne önemli ölçüde katkılar sunan Muammer b. Abbâd (ö. 215/830) ve İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm’ın (ö. 231/845) bilgi konusundaki görüşlerine yer verdiği gibi bazı görüşlerini de eleştirmiştir. Ayrıca yer yer onların konuyla ilgili bazı görüşlerini de eleştirmiştir.⁵ Câhiz’in bu eseri kendi görüşlerinden ziyade tümüyle Mutezile ekolünün kurucu isimlerinin bilgi konusundaki görüşlerine ayırması ve yer yer eleştirmesi, erken dönem Mutezile kelamcılarının bilgiye bakışlarını ve konunun hangi zeminde tartışıldığını açıklamaları açısından önemlidir. Zira Câhiz’in bu eseri dışında zikrettiğimiz bu kelamcılarının bilgi ile ilgili görüşlerine müstakil bir başlık altında ele alan başka bir eser yoktur. Ancak bazı mâkalât kitapları bu düşünürlerin bilgi

¹ Abdülkahir Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990), 127-129.

² Muhammed b. İshak İbn Nedim, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2019), 541-542.

³ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 544.

⁴ Mehmet Baktır, “Câhiz’in Bilgi Anlayışı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2012), 115.

⁵ Ebu Osman Amr b. Bahr Câhiz, *Mesâil’l-ve’l-cevâbât fî’l-ma’rife*, thk. Ali Ebu Mülhim (Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl Yayınları, 1423/2002), 3/109-115.

konusundaki düşüncelerine parçacı ve dağınık biçimde yer vermişlerdir.⁶

Câhiz kendisini sosyal bilimlerin birçok alanında yetiştirmiş iyi bir edebiyatçı ve kelimacıdır. Muhtemelen halk üzerinde etkili olması için eserlerini ilmi bir dilden ziyade halk diliyle yazdığını söylemek mümkündür.⁷ Kelam ve Edebiyat başta olmak üzere sosyal bilimlerin farklı alanlarında birçok eser yazmış, bunların büyük bir kısmı günümüze ulaşmadan kaybolmuştur. Müellifin yazdığı eserlerden 25 tam, 65'i ise kısmen günümüze kadar gelmiştir. İbn Nedim (ö.385/995) bu eserlerin birçoğunu *el-Fihrist* adlı eserinde zikretmiştir.⁸ Müellifin mevcut eserlerinin büyük bir kısmı “Resâil’ü-Câhiz” başlığıyla üç cilt halinde basılmıştır. Makalemizin esasını oluşturan “el-Mesâil’-ve’l-cevâbât fi’l-ma’rife” adlı eseri üçüncü cildin içerisinde yer almaktadır. Eserin aslı İstanbul Damat İbrâhîm Kütüphanesi 949, Britanya Müzesi 1129 ve Teymüriyye kütüphanesinde 19 numaralar ile el yazmaları bölümünde kayıtlıdır. Bu nüshalar dikkate alınarak Abdüsselâm Hârûn tarafından tahkik edilmiştir. Eser, ilk olarak 1964 yılında Mektebetü’l-Hânecî tarafında Kahire’de basılmıştır.⁹ İslam düşüncesinin Erken döneminde bilgi konusunda yazılan bu eser hakkında herhangi bir araştırma bulunmamaktadır.

Bu eser, İslam düşünce tarihinde bilgi konusunda yazılan ve günümüze kadar gelebilen ilk müstakil eserdir. Eser, erken dönem Mutezile ekolünde bilgi konusunun hangi zeminde tartışıldığını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Eserin değerlendirilmesi erken dönemdeki bilgi anlayışı hakkında önemli bilgiler verdiğini söylemek mümkündür. Müellifin bu eseri Mutezile kelimacıların bilgi nazariyesine yapmış olduğu katkıyı bir nebze de olsa ortaya koymaktadır. Erken dönem Mutezile kelimacıların bilgi teorisine yönelik yaptıkları çalışmalarla ilgili araştırmalar çok sınırlıdır. Ancak mevcut çalışmaların hiçbiri müellifin bu eseri üzerinde yeterince durmamıştır. İslam düşüncesinin teşekkül döneminde ortaya konulan düşüncelerin araştırılması ve öğrenilmesi meselelerin o dönemde hangi zeminde tartışıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Makale, ilk dönemde bilgi konusunda yazılan Câhiz’in söz konusu eserinden hareketle erken dönemdeki bazı bilgi anlayışlarını ortaya koymasından dolayı katkı sağlayacaktır. Makalenin amacı, Câhiz’in bilgi konusunda yazdığı “el-Mesâil ve’l-cevâbât fil-ma’rife” adlı eser esas alınarak erken dönem bazı Mutezile kelimacıların bilgi hakkındaki düşüncelerini açıklamaya çalışmaktır. İslam düşüncesinin teşekkül döneminde yetişen bazı kelimacıların bilgi anlayışlarını tespit etmeye yönelik sınırlı sayıda bazı araştırmalar olmakla birlikte araştırmamıza konu olan eser üzerinde ve eserde zikredilen kelimacıların konu ile ilgili görüşleri hakkında herhangi müstakil bir araştırma bulunmamaktadır. Makale, ilgili eser esas alınarak klasik ve çağdaş literatür taranmak suretiyle hazırlanmaya çalışılmıştır.

1. Bilginin Tanımı

Müslüman kelimacılar, hicri üçüncü asırdan itibaren bilgi konusuyla yoğun bir şekilde ilgilenmişlerdir. Daha sonra gelen kelimacılar, önceki düşünürlerin bilgi konusundaki çabalarını genelde olumlu görerek onların çabalarını sürdürmüşlerdir. Zira bilgi kapsamına giren bütün ilimlerin temeli bilgi teorisidir.¹⁰ İlimler bilgi ile temellendirilir, tasnif edilir ve değer tespitinde bulunulur. Müslüman kelimacılar, teşekkül ettirdikleri teolojinin temellendirilmesini,

⁶ Abdülcebbâr b. Ahmed Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbî’t-tevhîd ve’l-adl*, thk. Ebü’l-A’lâ Afîfî (Kahire: Dârü’l-Misriyye, 1965), 15/361; Ebü’l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed Ka’bî, *Kitâbu’l-makâlât*, thk. Hüseyin Hansu (İstanbul: Ku’ran Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2018), 473-474.

⁷ Ebu Osman Câhiz, *Kitâbü hüceci’n-nübüvve*, çev. Yasin Ulutaş - Sinanoğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 42.

⁸ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 552-554.

⁹ Ebu Ali Mülhim, *Resâilu’l-Câhiz* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-Hilal, 2002), 3/7.

¹⁰ Hüseyin Atay, “Bilgi Teorisi (İlmin İmkânı)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1-4 (1987), 8.

sınıflandırılmasını ve değerlendirmesini bilgi ile yapmışlardır. Bilgi ve varlık konularını İslam dinini daha iyi öğrenmenin bir aracı olduğunu düşünmüşlerdir. Bilgi ve varlık konusundaki bu tutumları onları bu meseleleri incelemesine sevk etmiş ve kelim ile ilgili yazdıkları eserlerin başına bu konuları eklemek suretiyle bu iki konudaki çalışmalara “*Dâkikü’l-Kelâm*” ismini vermişlerdir. Onlar için bilgi ve varlık konuları, Kelamın temel konuları için ön hazırlık ve aracı niteliğinde olmuştur.¹¹ Herhangi bir varlığın hakikatini bilmek felsefenin, tanımlamak ise mantık ilminin üzerinde durduğu bir problemdir. Kelam ilmi de mantık ilminin kullandığı metotları kullanarak felsefenin üzerinde durup çözmeye çalıştığı sorunları çözmeye çalışmıştır.¹² Kelam ilmi mantık ve felsefeden faydalansa da Kur’ân ayetlerinin varlığın hakikatini bilmeye yönelik teşviki ve ilme, düşünmeye vurgusu Kelamcılarının varlık ve bilgi teorilerini eserlerine almalarında temel saik olmuştur.

Bilginin Arap dilindeki karşılığı ilimdir. Zıttı ise cehalettir.¹³ İlim; hakikatiyle bir şeyi idrâk etme anlamına gelir. Bir şeyin idrâk edilmesi; ya herhangi bir şeyin zâtını idrak etmek veya bir şeyin vücudu ile bir şey hakkında hüküm vermektir.¹⁴ Aynı zamanda marifet kavramı da bilgi anlamında kullanılmıştır.¹⁵ Erken dönem kelamcıları, bilginin ne olduğu, tanımlanıp tanımlanmayacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bundan dolayı erken dönemden itibaren kelamcılar tarafından birçok bilgi tanımı yapılmıştır. Kelamcıların çoğuna göre bilgi tanımlanamayan değil, tanımlanabilen bir olgudur. Bu düşünceden hareketle ilim yapmanın gereğini ve önemini anlamışlardır. Bilgi edinmenin insana ne gibi avantajlar sağladığını anladıkları için kendi anlayışına göre bilgi edinme ile ilgili düşüncelerini anlatmaya çalışmışlardır.¹⁶ Bu dönemde yapılan tanımlarda kelamcılar, tanımda kullanılan lafızların uygun olup olmadığına ve ulûhiyet konusunu kapsayıp kapsamadığına dikkat etmişlerdir.¹⁷

Mutezile kelamcıları bilgi tanımında itikat kavramını öne çıkarmışlardır. Mutezile kelamcılarından Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf’a (ö. 235/849-50 [?]) göre ilim itikattir.¹⁸ Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâ’î’ye (ö. 303/916) göre ise bilgi, zaruret veya delil sebebiyle bir şeye olduğu hal üzere inanmaktır. Ebü’l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed el-Kâ’bî’ye (ö. 319/931) göre ise ilim, “bir şeye olduğu hal üzere itikat etmektir.”¹⁹ el-Kâ’bî’nin (ö. 319/931) bu tarifi, beraberinde taklidi getirir endişesiyle diğer Mutezile kelamcıları tarafından eleştirilmiştir. Ebû Hâşim el-Cübbâ’î (ö. 321/933) ve Kâdî Abdülcebbâr el-Hemedânî (ö. 415/1025) bu tanıma “sukunu nefis” tabirini eklemek suretiyle gidermeye çalışmışlardır.²⁰ Bilginin tanımı konusunda Mutezilî kelamcıların söylediklerini Kâdî Abdülcebbâr şöyle toparlamıştır: “Bilgi, itikad cinsinde bir şey olup, ne zaman ki bir şeye olduğu hal üzere taalluk ederse ve nefis de o şey ile ilgili mutmain olursa, ilim meydana gelir.”²¹ Kâdî Abdülcebbâr’ın bu tanımı; bilinmesi mümkün olan şeyleri kişinin içerisinde herhangi bir şüphe kalmayacak şekilde inanmaktır.

¹¹ Mülhim, *Resâilu’l-Câhiz*, 3/158.

¹² Muhit Mert, “Kelamcıların Bilgi Tanımları Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003), 42.

¹³ Ebü’l-Fazl Cemaledin Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut: Dârü Sâdr, 1994), 12/417.

¹⁴ Rağıp Isfehânî, *el-Müfredât fî ğariyibi’l-Kur’ân* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), 513.

¹⁵ Serdar Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), 563.

¹⁶ Atay, “Bilgi Teorisi (İlmin İmkânı)”, 8-9.

¹⁷ Hulusi Arslan- Mustafa Bozkurt, *Sistematik Kelam* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023), 253.

¹⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi’t-tevhîd ve’l-adl*, 15/25.

¹⁹ Ebü’l-Muîn Meymûn b. Muhammed Neseî, *Tabsiratü’l-edille fî usûli’d-dîn.*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: DİB Yayınları, 1425/2004), 1/9.

²⁰ Neseî, *Tabsiratü’l-edille fî usûli’d-dîn.*, 1/10; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi’t-tevhîd ve’l-adl*, 15/15.

²¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi’t-tevhîd ve’l-adl*, 15/25.

Mutezile kelimcilerinin yanı sıra Ehl-i sünnet Kelamcıları da bilgiyi tanımlamaya çalışmışlardır. Eş'ari ekolün kurucusu Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'e (ö. 324/935-36) göre bilgi, kişinin âlim olmasını gerektiren şeydir. Bu ekolün diğer bir kelimcisi Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî (ö. 478/1085) bu tanımlı eleştirerek bilgiyi şöyle tarif etmiştir: "Kendisiyle nitelenen kişinin doğru ve mükemmel fiiller ortaya koymasını sağlayan şeydir."²² Eş'arî kelimcilerin çoğuna göre bilgi, "bilinen şeylerin olduğu hal üzere bilinmesidir" veya "malumun olduğu hal üzere açıklığa kavuşmasıdır.

Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) kendi eserlerinde bilginin açık bir tarifi yapılmamıştır. Ancak aynı ekolün önemli kelimcilerinden biri olan Ebü'l-Muîn en-Nesefî'ye (ö. 508/1115) göre Mâtürîdî bilgiyi şöyle tanımlamıştır: "Kendisinde bulunan kişiye, anlatılan şeyin açık hale gelmesini sağlayan bir niteliktir." Mâtürîdî'nin bilgi anlayışını bu şekilde belirten Ebü'l-Muîn en-Nesefî, kendi görüşünü de şöyle ifade eder: "Bilgi, kişinin kendisiyle alim olduğu şey veya vasıftır."²³

Bilgiyi tanımlayan kelimcilerin aksine Ebü Abdillâh Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210) gibi bazı kelimciler da bilginin tanımlanmayacağını iddia etmişlerdir. Bu şekilde düşünen kelimcilere göre en açık şey bilgidir, diğer şeyler bilgi ile açıklanır. Yapılacak bilgi tanımı yine bilgi ile yapılacağından anlamsız olur. Nitekim Fahrüddîn er-Râzî tarif edilmek istenilen nesnelerin iki nedenden dolayı bilinmeyeceğini savunmuştur. Ona göre birinci neden, algılanmayan bir nesneyi istemek imkânsız olduğu gibi algılanan bir nesnenin tekrar algılanması da imkânsızdır. Zira bu elde olanı tekrar elde etmek gibi bir durum olduğu için mümkün değildir. Şayet istenilen nesne bir açıdan algılanıyor diğer bir açıdan algılanmıyorsa da bilinmez. Zira algılanan nesne var olduğu için, algılanmayan ise algılanmadığı için öğrenilmesi mümkün değildir.²⁴

İkinci nedene gelince ona göre herhangi bir şey dört metotla bilinir. Bir şey ya kendisiyle ya da bilinen şeyin içinde veya dışında olan bir şey ile bilinir. Diğer bir ihtimal ise son iki seçeneğin birleşmesiyle bilinir. Bir şeyi yine kendisiyle tanımlamak mümkün değildir. Tanımlayandan önce tanımlanan bilindiği için mümkün değildir. Tanımlanmak istenen şey ya dâhilindeki nesnelerin tümü ile olur ki, bu ihtimal mümkün değildir. Çünkü parçalar bütünü aynısıdır. Ya da tanımlanan şey, kendi dışında yabancı bir şeydir. Bu ihtimalde mümkün değildir. Diğer ihtimal ise tanımlanmak istenen şeyin içindeki ve dışındaki şeylerin birleşmesiyle olur ki bu durumda mümkün değildir. Dolayısıyla ilk neden için söylenen şeyler bu durum için de geçerlidir.²⁵ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn et-Teftâzânî de (ö. 792/1390) bilginin tanımı konusunda Fahrüddîn er-Râzî gibi düşünür. Zira ona göre bilgi başka bir şeyle tanımlanırsa devir olur. Zira bir şey yine kendisiyle tanımlanamaz. Çünkü bilgiden daha açık bir şey yoktur. Bilginin tanımlanamayacağını söyleyenlere göre bilgi iktisabî yollarla değil, bedihî olarak meydana gelir.²⁶

Müslüman kelimciler bilgiyi çeşitli parametreleri göz önünde bulundurup tasnif etmişlerdir. Beşerî bilgi genelde bedihî ve iktisabî olarak tasnif edilmiştir. Bilginin tanımlanabileceğini iddia edenler söz konusu her iki bilginin varlığını kabul etmişlerdir. Bilgiyi tanımlamanın mümkün olmadığını iddia edenler ise sadece doğuştan gelen zorunlu bilginin varlığını kabul ettiklerini söylemek mümkündür. İlk dönem kelimcileri bilgi nazariyesi hakkında

²² İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, çev. Adnan Bülent Baloğlu (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 32-33.

²³ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn.*, 1/18-19.

²⁴ Fahrüddîn Râzî, *el-Muhassal*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1987), 15.

²⁵ Râzî, *el-Muhassal*, 15-16.

²⁶ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer Teftâzânî, *Makâsıdu'l-kelâm fî 'akâidi'l-İslâm*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2019), 96.

çok ihtilaf edip farklı düşüncelere sahip olmuşlardır. Bu düşüncelerden bazılarını aşağıda yer vermeye çalışılmıştır.

2. Erken Dönem Bazı Bilgi Anlayışları

Kelamcılar erken dönemden itibaren bilgi teorisini tanımlamaya, açıklamaya ve temellendirmeye çalışmışlardır. Bu dönemde bilginin akıl, duyuların idraki ve doğru haber ile sağlandığını söylemişlerdir.²⁷ Erken dönem kelamcılarının biri olan Câhiz'in bildirdiğine göre insanlar, bu dönemde bilgi konusunda çok ihtilaf etmiştir. Bilgi konusunda yaşanan yoğun tartışma ve farklı görüşler, toplumda birbirleriyle çekişen, tartışan ve ayrışan farklı grupların ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Müellif, eserinde yaşadığı dönemde bilgi konusunda farklı düşünen bazı şahıs ve grupların bilgi ile ilgili düşüncelerine yer vermiştir.

2.1. Bişr b. Mu'temir ve Taraftarlarının Bilgi Anlayışı

Erken dönemden itibaren çeşitli sebeplerden bilgi ile ilgili farklı anlayışlar ortaya çıkmıştır. Bağdat Mutezile'nin kurucusu Bişr b. Mu'temir, tevlid teorisini ortaya atan ve savunan ilk kişidir. O, temel düşüncesini bu teori üzerine inşa etmiştir. Ona göre duyuların idraki, zorunlu arazlar olup mekanik olarak meydana gelir. Akıl bilgiyi idrak etmesi de duyuların idraki gibi otomatik olarak meydana gelir.²⁸ O, tevlid teorisini bilgi de dâhil birçok konuyla ilişkilendirmek suretiyle bilginin akli kriterlere bağlı gerçekleştiğini savunmuştur. Bilginin “insan düşüncesinden doğduğunu ve bünyesinde birçok problemi barındırdığını” iddia etmiştir. Bu anlayışa göre insanın ürettiği bilgi tümüyle doğru değildir. Aksine çoğu zaman şüphe barındırdığı için bazen yanlış bilgi de üretebilir. Bu durum beraberinde cehalet gibi problemlere yol açabilir. Zira insan düşüncesinden mutlak doğru çıkmaz. Ancak vahiy ve ilham yoluyla gerçekleşen bilgi için aynı şey söylenemez. Kaynağı vahiy olan bilgi doğru ve kesindir.²⁹

Câhiz'in verdiği bu bilgidен hareketle başta Bişr b. Mu'temir olmak üzere taraftarlarının bilgiyi insan iradesine göre tasnif ettiği anlaşılmaktadır. Bu tasnife göre bilgi ikiye ayrılır. İlki insanın iradi faaliyeti sonucu meydana gelmeyen çeşitli sebeplerle zorunlu olarak meydana gelen bilgidir. Bu tür bilgi insana ait bir bilgi değildir. Zorunlu bilgi insan iradesiyle meydana gelmediği için Allah'a nispet edilmiştir. Duyu ve vahiy bilgisini Allah'tan kaynaklanan zorunlu bilgi olarak değerlendirmişlerdir. İkinci bilgi türü ise insan iradesinin faaliyeti sonucu meydana gelen bilgi çeşidi olarak kabul edilerek insana nispet edilmiştir. Bu bilgi insan iradesi ile gerçekleşir. İnsan nazar ve istidlalde bulunarak bu iktisabi bilgiyi elde eder. Bu tür bilgi de iki yol ile gerçekleşir. İlki insanın sebep ve illeti olduğu bilgidir. Bu nazar ve istidlal ile gerçekleşir diğeri ise doğru haber ile meydana gelen bilgidir. Her iki bilgide insana nispet edilir. Çünkü bu bilginin elde edilmesi de insan çabasına bağlıdır. İradi veya iktisabi bilgi de zorunlu bilgi de delil olma açısından birinin değerine önceliği veya üstünlüğü yoktur.

Câhiz'in bu anlatımından Bişr b. Mu'temir'in bilgiyi, zanni ve kati olmak üzere ikiye ayırdığını söylemek mümkündür. Bu tasnife göre zanni bilgi, insanın iradesiyle gösterdiği çaba ve faaliyetler neticesinde gerçekleşir.³⁰ Bu bilgi, insanın iradesiyle sebep ve illeti olduğu bir bilgidir. Diğer ise kesin bilgidir. Kesin bilgi insanın iradi faaliyetine dayanmaz. Bu fırka farklı nedenlerle insanın iradesi dışında zorunlu olarak insanda meydana gelen bilginin insana ait bir bilgi

²⁷ İlyas Çelebi, *Şerhu'l-usûli'l-hamse* (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2013), 1/26.

²⁸ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbî't-tevhîd ve'l-adl*, 15/12; Cihat Tunç, “Bişr b. el-Mu'temir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/224.

²⁹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbî't-tevhîd ve'l-adl*, 15/13; Çelebi, *Şerhu'l-usûli'l-hamse girişi*, 1/26.

³⁰ Câhiz, *Mesâil ve'l-cevâbât fî'l-ma'rife*, 3/109.

olmadığını savunmuştur. Nitekim vahiy bilgisini insan iradesi dışında meydana gelen bir bilgi olarak kabul etmek suretiyle bu yolla elde edilen bilgiyi Allah'a nispet etmişlerdir.³¹ İnsana nispet etmedikleri bilgilerden biri de ansızın meydana gelen duyu bilgisidir. Onlar, kendiliğinden meydana gelen duyu bilgisini iradi bir faaliyet değil, zorunlu bir illet olarak görmüşlerdir. Nitekim bu şekilde düşünenlere göre hakikat, beş duyunun verdiği bilgi ile değil, iradi bir faaliyet olan düşünme, kıyas ve tartışma ile bulunabilir. Onlara göre duyuları insanda var eden Allah olduğu için duyu bilgisi insana değil, Allah'a aittir ve O'na nispet edilir.³²

Bilgiyi iradî bir faaliyet olarak gören bu gruba göre doğru haber bilgi kaynağıdır. Haber yoluyla bilgi edinme yönteminde önemli olan haberin doğru olmasıdır. Doğru haber ile birçok bilgi elde edilir. Nitekim tarihi savaşlar ve uzak ülkeler doğru haberler sayesinde öğrenilir. Haber yoluyla elde edilen bilgi çalışarak, emek harcanarak elde edilen iktisabi bir bilgidir. Gösterilen çaba neticesinde elde edilen bilginin insana nispet edilmesi daha uygundur. Çünkü insan gelen bilgiyi düşünme gücüyle analiz etmek suretiyle hangisinin doğru, hangisinin yanlış olduğunu tercih ve tespit eder. Bu gruba göre ilim edinme yolları öncelik veya üstünlük bakımından birbirlerine eşittir. Bilgi edinme hangi yolla gerçekleşirse gerçekleşsin bu bilgiler delil olma açısından eşittir ve birinin diğerine önceliği yoktur.³³ Erken dönemde bilgi konusu günümüzden biraz farklı ele alınmıştır. Bu dönemdeki kalamcılar, bilgi konusu incelenirken sadece akıl, duyu ve haber yolu ile gerçekleşen bilginin üzerinde durmamışlar aksine inanç ilkelerinin nasıl, ne şekilde bilineceği gibi konuları da bilgi teorisi içerisinde ele almışlardır. Nitekim Allah'ın nasıl bilineceği ma'rifetullah adı altında bilgi teorisi içerisinde işlenmiştir. Bundan dolayı Bısr b. Mu'temir'in duyular ve marifetullah konusundaki görüşlerine yer verilmiştir.

2.1.1. Duyu Bilgisi

Duyu bilgisi kalamcılar tarafından bilgi kaynağı olarak kabul edilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi başını Bısr b. Mu'temir'in çektiği bir grup, insanın sebep olduğu bilginin tümü ile insana ait olduğunu söylemişlerdir. Bütün ilimlerinde insanın fiil ve çabasının sonucu olduğunu ifade etmişlerdir. Bunlar beş duyu bilgisini bilgi kaynağı olarak kabul etmişlerdir. Ancak bir şarta bağlamışlardır. Beş duyunun idraki şayet insandan kaynaklanan bir illet sebebiyle meydana geliyorsa ve fiili zorunlu kılıyorsa bu durumdaki bilgi insana nispet edilmiştir. Duyuların müdrık olması bilginin aslıdır. Duyuların idraki sayesinde gizli olan şeyler açıklığa kavuşur. Duyular sağlam olursa, elde edilen bilgi de doğru olur. Akıl duyulardan bilgi alır ve değerlendirmesini yapar. Birçok meslek duyuların idraki sayesinde öğrenilmiştir.

Bu şekilde düşünenlere göre, duyuların idraki insan çabasından kaynaklanmaktadır. Bu düşüncelerini önceden meydana gelen illetler ve zorunlu birtakım sebeplere dayandırmışlardır. Bu konudaki akıl yürütmeleri şöyledir: "Gözün açılmasıyla idrak oluşur. Şayet kişi gözünü açmasaydı, idrak meydana gelmezdi. Ancak bazen gözün açılmasıyla da idrak oluşmayabilir. Gözün açılmasıyla idrak yok olmaz. Bu durum, idrak etmenin illetinin görme değil, açma olduğunu gösterir. Şayet idrak etmenin illeti sağlıklı görme olsaydı, bu durumda sadece idrak bulunduğu sağlıklı görme olurdu. Hâlbuki sağlıklı görme olduğu halde idrak olmayabilir. Gözün açılmasıyla idrak yok olmaz. Bu durum idrakin sağlıklı görmeyen değil açmadan kaynaklandığını gösterir. Zira göz açılınca sağlıklı görmektedir."³⁴ Çünkü gözün açılması idrakin illetidir. Gözün açılmasıyla fiil

³¹ Câhiz, *Mesâil-ve'l-cevâbât fî'l-ma'rife*, 3/109.

³² Câhiz, *Mesâil-ve'l-cevâbât fî'l-ma'rife*, 3/109.

³³ Câhiz, *Mesâil-ve'l-cevâbât fî'l-ma'rife*, 3/109.

³⁴ Câhiz, *Mesâil-ve'l-cevâbât fî'l-ma'rife*, 3/110.

zorunlu olarak meydana gelir. Sebep zorunlu ise sonuçta zorunlu olarak sebebe uyar.

2.1.2. Ma'rifetullah Konusundaki Düşünceleri

İslam düşüncesinin erken döneminde Kelamcılar marifet kelimesini ilim ile eş ve cehaletin karşısı anlamında kullanmışlardır.³⁵ Marifetullah ise Allah'ın bilinmesi anlamında kullanılmıştır. Ancak Kelamcılar Allah'ın hangi bilgi yöntemi ile bilineceği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Konu ile ilgili iki temel görüş ortaya çıkmıştır. Bir görüşe göre insan, Allah'ı akıl yürütme ve düşünme gibi hiçbir çaba göstermeden zorunlu olarak bilir. Diğer görüşe göre ise insan ancak belli yöntem ve akıl yürütmek suretiyle Allah'ı tanır.³⁶ Bîşr b. Mutemir ve taraftarları ikinci görüşü savunmuşlardır. Bunlara göre ma'rifetullah bilgisi, insanın ihtiyari fiillerinden kaynaklanır. Ayrıca onlar, ma'rifetullahın konusunda iki ihtimal olduğunu da söylemişlerdir. Bunlar zorunlu ve ihtiyari olmak üzere iki metottur. Şayet ma'rifetullah bilgisi, insandan kaynaklanan herhangi bir sebep veya illet olmadan meydana gelmişse bu fiil zorunlu bir fiildir ve bundan hâsıl olan bilgi de zorunlu bir bilgidir. İkinci ihtimal ise ma'rifetullah bilgisini sağlayan bilgi olup, fiilden önce insandan kaynaklanan bir sebep veya illet neticesinde meydana gelen bilgidir ki, bu bilgi türü ihtiyari bir bilgidir. Câhiz zikredilen bu görüşlerin tümüyle Bîşr b. el-Mutemir ve taraftarlarına ait olduğunu söylemiştir.³⁷

2.2. İbrahim en-Nazzâm'ın Bilgi Anlayışı

İslam düşüncesinin erken dönemde bilgi konusuyla ilgilenenlerden biri de İbrâhim en-Nazzâm'dır. Ona göre bilgi, insana ait bir faaliyet olup, duyuların idraki ve aklın istidlali sayesinde elde edilir. Bu iki bilgi kaynağından bilgi sağlanırken şüphenin de önemli bir yeri vardır. Bilgi edinmede merak ve şüphe önemli bir unsurdur. Allah idraki duyularda yaratmıştır. Ancak bilgiyi idrak eden insan ruhudur.³⁸ İnsanda beş temel duyu bulunmaktadır. Bu duyular aynı türden olup birbirlerinin aynısıdır. Ona göre işitme duyusuyla görme duyusu aynıdır. Farklı şekilde idrak edilmesi duyuların farklılığından değil, algılanan şeylerin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Beş temel duyunun yanı sıra insanda şehvet ve muhayyile de bulunmaktadır. İdrak etme yetisine sahip olan beden değil ruhtur. Ruh bu görevini duyu organların nesnelerle karşılaşması, temas etmesi veya yan yana bulunması neticesinde gerçekleştirir. Bilgi elde etmede duyuların önemli bir yere sahip olduğuna inanan İbrâhim en-Nazzâm birçok deney yapmak suretiyle tecrübeye de önem verdiğini göstermiştir.³⁹

Bilgi edinmenin en önemli kaynağı akıldır. Akıl olmadan bilgi elde edilemez. Haber ve duyulardan gelen bilgilerin mutlaka aklın süzgecinden geçmesi gerekir. Akıl, bilgiyi nazar ve istidlâl ile sağlar. İbrâhim en-Nazzâma göre, bilgi elde etmede istidlâlin önemli bir görevi vardır. Akıl duyulardan kendisine arz edilen bilgileri kullanmak suretiyle bilgi üretir. Akıl, vahiy olmadığı durumlarda da bilgi üretmek suretiyle iyi ve kötü olan şeyleri ayırt edebilir. Akıl mükellef kılınmanın temel sebebidir. Akıl olmadığına mükellefiyet de olmaz. Allah'ı bilmede aklın önemli olduğunu savunmuştur.⁴⁰

Nazzâm'a göre haber de bir bilgi kaynağıdır. Ancak haberlerde akli ve tecrübelerin

³⁵ Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2013), 2/72.

³⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l usûli'l-hamse*, 2/86.

³⁷ Câhiz, *Mesâil-ve'l-cevâbât fî'l-ma'rife*, 3/111.

³⁸ Çelebi, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 1/26.

³⁹ İlyas Çelebi, “Nazzâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/466-467.

⁴⁰ Çelebi, “Nazzâm”, 6/466-467.

izlerinin bulunması gerekir.⁴¹ Haberler tecrübeye dayanan bir karine ile desteklendiğinde bilgi ifade eder. Haber dini mevzularda da bilgi kaynağıdır. Ancak bu haberlerin açık ve kesin olması gerekir. Aksi takdirde bilgi ifade etmezler. Haberleri nakledenler birer birer incelenirse dahi yine de yanılma ihtimali bulunmaktadır. Ancak haberler akla ve tecrübeye dayalı bir karine ile desteklendiğinde bu durum ortadan kalkar. Akıl ve tecrübe ile desteklenen haberler haberi vahit olsa bile bilgi ifade ederler. Aksi olursa haber mütevatir olsa bile bilgi ifade etmez.⁴² İbrahim en-Nazzâm diğer Mutezile kelimcilerinin aksine bazı karinelerle desteklenen haber-i vahidin bilgi ifade edeceğini savunmuştur.⁴³

Nazzâm ve taraftarlarına göre sekiz çeşit bilgi türü vardır. Bu bilgi çeşitlerinden sadece birisi ihtiyari, diğer yedisi zorunlu bilgi kapsamına girmektedir.

İhtiyari bilgi, insanın iradesine bağlı gerçekleşir. Kişi aklını ve iradesini isteyerek kullanırsa nazar ve istidlal yolu ile bilgi edinebilir. Nitekim Allah ve Resulü hakkında bilgi edinme bu metotla sağlanır. Kur'ân'ın yorumlanması ve anlaşılması bu yolla sağlanır. Fıkhi hükümler, ihtilaf ve tartışmalar nazar ve istidlalin sonucunda gerçekleşir.

Zorunlu bilgi ise yedi farklı metotla meydana gelir. Bunların beşi, beş duyunun idraki ile gerçekleşir. Beş duyunun idraki zorunludur. Geriye kalan iki zorunlu bilgi çeşitlerinden biri doğru haber, diğeri ise kişiye yapılan hitaplardır. Kişi doğru haber sayesinde şehirleri, bölgeleri, eserleri ve müelliflerini zorunlu olarak bilir. Son zorunlu bilgi ise kişinin kendisine yapılan hitapları bilmesidir.⁴⁴

İhtiyari bilgi insanın düşünme ve kıyas gibi metotlarla gerçekleşir. Zorunlu bilgi ise insanın çabasının olmadığı durumlarda gerçekleşen bilgiyi kapsar. İhtiyari bilgi de zorunlu bilgide birçok yöntemle gerçekleşir. Erken dönem düşünürleri de bilgi edinme yöntemlerini açıklamaya çalışmışlardır.

2.3. Muammer b. Abbâd ve Taraftarlarının (ö. 215/830) Bilgi Anlayışı

Muammer b. Abbâd'ın bilgi konusunda hangi görüşlere sahip olduğu ile ilgili Câhiz'in verdiği kısa bilgi dışında elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Câhiz, Muammer b. Abbâd ve taraftarlarının on farklı bilgi edinme metoduyla insanın bilgi edindiğini savunduklarını söylemiştir.⁴⁵ Onlara göre bilgi edinme yöntemlerinin ilk beşi insanın sahip olduğu beş duyu ile gerçekleşir.⁴⁶ Bunlara göre beş duyu, beden dışında var olan arazlardır. Nefis de bu beş duyunun dışında bir arazdır.⁴⁷ Nitekim duyuların idraki konusunda kelimciler ihtilaf etmiştir. İhtilaf noktası, duyularla hissedilenlerin idrâkı konusundadır. Bazı kelimciler, idrâkın meydana gelme sebebi insan olduğunu belirterek idrâkın insan fiili olduğunu ve ihtiyari değil, zorunlu bir eylem olduğunu savunmuşlardır. Bazıları da idrakin Allah tarafından yaratılması nedeniyle Allah'ın fiili olduğunu, insanın idrâkı gerçekleştirmesinin mümkün olmadığını iddia etmişlerdir. Nitekim böyle düşünenlere göre göz sağlamsa ve ışıktaki mevcutsa Allah'ın görmeyi yaratmaması mümkün değildir.⁴⁸

⁴¹ Çelebi, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 1/26.

⁴² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbî't-tevhîd ve'l-adl*, 15/361; Çelebi, "Nazzâm", 6/466-467.

⁴³ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbî't-tevhîd ve'l-adl*, 15/361.

⁴⁴ Câhiz, *Mesâî'l-ve'l-cevâbât fî'l-ma'rife*, 3/112.

⁴⁵ Câhiz, *Mesâî'l-ve'l-cevâbât fî'l-ma'rife*, 3/112.

⁴⁶ Câhiz, *Mesâî'l-ve'l-cevâbât fî'l-ma'rife*, 3/112.

⁴⁷ Ebü'l-Hasan Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2019), 472.

⁴⁸ Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 530.

Bilgi edinme yöntemlerinden biri de doğru haberdur. Muammer b. Abbâd’a göre beş duyunun dışındaki bilgi edinme yollarından biri doğru haberlerdir. Nitekim insan doğru haber sayesinde ihtiyari olarak tarih ve coğrafya gibi birçok bilim dalında bilgi sahibi olur. Zira birçok şehir, belde ile ilgili bilgiler doğru haberler sayesinde öğrenilir. Ayrıca geçmişte yaşayan insanların hayatları, şahsiyetleri, eserleri ve birtakım savaşlar ile ilgili bilgiler bu yolla elde edilir.⁴⁹

İlmi tartışmalar insanın bilgi edinmesine katkı sağlar. Belli bir bilgi birikimine sahip olanlar, aralarında bir takım münazara ve diyaloglar düzenlemek suretiyle farklı sorunları tartışarak karşılıklı birbirlerine bilgi aktarımında bulunabilirler.⁵⁰ O, bu görüşüyle bilgi edinmede tecrübenin önemini vurguladığını söylemek mümkündür.

Muammer b. Abbâd’a göre bilgi elde etme yöntemlerinden biri de kişinin kendisini tanımasıdır. Kişi muhatapın görüşlerini öğrenmeden önce kendini tanıması gerekir.⁵¹ İnsan sahip olduğu insani kabiliyetleri kullanmak suretiyle kendisini tanıma imkânına sahiptir. İnsan ne tür bir bilgiye sahip olduğunu ana hatlarıyla bilir. Müellif de muhtemelen bu duruma dikkat çekerek insan, herhangi bir münasebetle muhatabıyla karşılaştığında muhatap olduğu kişilerin düşüncelerini öğrenme çabasına girmeden önce kendi konumunu, bilgi düzeyini bilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Müellife göre insanın aklını kullanmak suretiyle düşünme ve istidlal yolu ile eski ve yeni şeyleri öğrenmesi de bilgi edinme yöntemlerinden biridir.⁵² Bu bilgi edinme yöntemi farklı konularla ilgili gelen haberlerin akıl süzgecinden geçirilerek birtakım bilgilerin elde edilmesi şeklinde tanımlanabilir.

Câhiz’in bildirdiğine göre Muammer ve taraftarları beşerî bilgi üretmede insan çabasının önemli olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre bilgi elde etme çeşitlerinden biri insanın ihtiyari çabasıdır. Zira insan, kendi iradesiyle düşünmek veya kıyas yapmak gibi yöntemlerle hâdis varlıklar hakkında bilgi edinebilir.⁵³ Nitekim kişi bir takım akıl yürütmelerle etrafında var olan varlıklar hakkında bazı bilgiler elde edebilir. Müellif bilgiyi on çeşit olarak tasnif etmiştir. Bununla ilgili klasik metinlerde herhangi bir bilgi bulamadık. Ancak bazı araştırmacılar Muammer’in bu bilgileri zorunlu bilgi olarak gördüğünü, bu düşüncesinin sahip olduğu tabiat teorisinden kaynaklandığını ifade etmişlerdir. Çünkü ona göre bilgiler insandan ihtiyari olarak değil zorunlu olarak meydana gelir.⁵⁴

2.4. Amr b. Bahr el-Câhiz’in Bilgi Anlayışı

Müellif, bazı Mutezile kelimcilerinin isimlerini zikretmek suretiyle onların ve taraftarlarının bilgi edinme konusundaki düşüncelerine yer verdikten sonra bu düşüncelere genel olarak katıldığını, ancak İbrahim en-Nazzâm’ın görüşlerinden ziyade bilgi edinme yolları ile ilgili takip ettiği metodu eleştirmiştir. ⁵⁵ Câhiz, bilgi konusunu geniş bir çerçevede ele almıştır. Muhtemelen o günün şartlarında dini ilkeler ile bilgi arasındaki ilişki çok yönlü tartışıldığı için Allah’ın ve peygamberin hangi bilgi ile nasıl bilineceği konusu ile irade hürriyeti meselesini bilgi

⁴⁹ Câhiz, *Mesâil’-ve’l-cevâbât fî’l-ma’rife*, 3/112.

⁵⁰ Câhiz, *Mesâil’-ve’l-cevâbât fî’l-ma’rife*, 3/112.

⁵¹ Câhiz, *Mesâil’-ve’l-cevâbât fî’l-ma’rife*, 3/112.

⁵² Câhiz, *Mesâil’-ve’l-cevâbât fî’l-ma’rife*, 3/112.

⁵³ Câhiz, *Mesâil’-ve’l-cevâbât fî’l-ma’rife*, 3/112.

⁵⁴ Hayrettin Nebi Güdekli, “Muammer b. Abbâd”, *İslam Düşünce Atlası* (Erişim 4 Şubat 2025).

⁵⁵ Câhiz, *Mesâil’-ve’l-cevâbât fî’l-ma’rife*, 3/113.

teorisi içerisinde yer vermiştir.

Yaptığımız araştırmalarda Câhiz'in eserlerinde herhangi bir bilgi tanımını bulamadık. Ancak "Kitâbü Hüceci Nübüvve" adlı eserinde bilgiyi nitelikleri üzerinden şu sözlerle ele almaktadır:

"Her kalamcının delile muhtaç olduğunu söylerim. Delil iki çeşittir. İlki, bir şeyi açık olarak görmek diğeri ise kesin haberdır. Açık olarak görmek; onun hem aslı hem de ondan kaynaklanan fer'inde ittifak edilmesidir. Aslının doğru olduğunda ittifak edilmesi ve ferinin de bilinmesidir. Akıl istidlalde bulunur. Görme ve haber istidlalin illeti ve aslıdır. Asıl olmadan fer'in olması imkânsızdır. Delil olmadan istidlal olmaz. Akıl, delili, delil de aklı kapsar. Bunlar birbirinden ayrılmaz. Her birinin diğerine ihtiyacı vardır. Onlardan birinin varlığı kabul edilirse diğeri reddedilemez. Akıl bir çeşittir. Delil ise iki çeşittir. Onlardan biri, görünen bir şeyin görünmeyen bir şeye delâlet etmesidir, diğeri ise doğru olduğuna delâlet eden haberdır."⁵⁶

Câhiz'in bu cümlelerini yorumlayan Mehmet Baktır Câhiz'in, bilgiyi şöyle tanımladığını söylemiştir: "Bilgi, bir şeyin aslı ve ilintileriyle ilgili tüm niteliklerin delil vasıtasıyla bilinmesidir."⁵⁷ Câhiz'in bilgi konusundaki görüşleri farklı eserlerinde dağınık bir şekilde kısmen bulunur. Bilgi konusunda yazdığı bu eserinde ise kendi görüşlerinden ziyade o dönemdeki bilgi anlayışlarından bazılarına yer vermiştir.

Kelamcılar, bilgi edinme kaynaklarını genellikle duyu, akıl ve doğru haber ile sınırlandırmışlardır. Bazıları bunlara ilham/sezgiyi de eklemiştir Câhiz da diğer birçok Mutezile kelamcısı gibi ilhamı bilgi kaynağı olarak kabul etmemiştir.⁵⁸ Ona göre duyuların idraki, akıl ve doğru haber bilgi kaynağıdır. Ancak bu kaynakların hiçbirisi tek başına doğru bilgiyi veremez. Bu bilgi kaynakları bir bütün olarak sağlam olduğu takdirde insan doğru bilgiye sahip olur. Nitekim duyular ve haber doğrudan bir bilgi kaynağı olmadığı için akıl bu kaynaklardan gelen bilgilerle istidlalde bulunur ve bilgi değerini takdir eder. Şayet bu kaynaklardan herhangi bir bilgi akla gelmez ise akıl tek başına bilgi edinme kaynağı olamaz.⁵⁹ Çünkü duyuların idraki ve haber istidlalin illeti ve aslıdır. Akıl duyuların idrakine ve habere dayanarak istidlalde bulunur. Delil olmadan istidlal olmaz. Zira akıl delili, delil de aklı kapsar.⁶⁰

Câhiz'a göre beş duyunun her birinin kendine has bazı özellikleri, görevleri ve idrâkı vardır. Bunların birinin diğerinin yerine kullanılması veya birinin diğerinin görevini yapması mümkün değildir. Nitekim göz, renkleri ve şekilleri vb. şeyleri görmek için vardır. Şayet renkler olup görme olmasaydı, renklerin bir anlamı olmazdı. Kulak, sesleri işitmek içindir. Ses ve kulak birbirlerini tamamlayan şeylerdir. Bunların her biri diğeri ile anlam kazanır.⁶¹

Müellif, doğru haberin bilgi üretmede önemli olduğunu savunmuştur. Ona göre doğru haber kendi arasında ikiye ayrılır. İlki mütevatir haberler ve delille nübüvveti ispat edilmiş nebinin verdiği haberlerdir. Mütevatir haberler kesin bilgi kaynağıdır. Câhiz insanların mütevatir haberleri istediği gibi yönlendirmeyeceklerini belirterek şahit oldukları olayları değişik bölgelerde anlatabileceklerini belirtir.⁶² Câhiz, aklın bilgi edinmede tek başına yeterli olmadığını,

⁵⁶ Mühlîm, *Resâilu'l-Câhiz*, 3/226; Câhiz, *Kitâbü hüceci'n-nübüvve*, 51.

⁵⁷ Baktır, "Câhiz'in Bilgi Anlayışı", 115.

⁵⁸ Ebu Osman Câhiz, *Sinâ'tü'l-Kelâm* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl Yayınları, 2002), 3/53.

⁵⁹ Câhiz, *Kitâbü hüceci'n-nübüvve*, 60.

⁶⁰ Câhiz, *Kitâbü hüceci'n-nübüvve*, 51.

⁶¹ Ebu Osman Amr b. Bahr Câhiz, *Kitâbü'd-Delâil ve'l-i'tibâr'ü-ale'l-halk ve't-tedbir* (Halep: Mektebetü'l-İlmiyye, 1928), 48.

⁶² Câhiz, *Kitâbü hüceci'n-nübüvve*, 77.

insanın bilgi elde etmesinde habere ihtiyaç duyduğunu, özellikle de garip haberlere meraklı olduğunu belirtir. Haberler hem doğru hem de yanlış olabilir. Câhiz, bazı haberlerin aslı kuvvetli iken sonradan unutulurak zayıflaya bileceğini, bazen de aslı zayıf iken yaygınlaşarak kuvvetlenebileceğini söylemiştir. Haberin doğruluğu farklı kanallardan teyit edilebilir. Ona göre insanların tabiatları, niyetleri ve sebepleri farklı olduğu için görmedikleri, duymadıkları haberlerde ittifak edemezler.⁶³ Haberlerin inkârı, olmadığı anlamına gelmez.⁶⁴ Haberin doğru olması için haberinin aslının olması ve hem aslında hem de ferinde ittifak edilmesi gerekir.⁶⁵

2.4.1. İrade Hürriyeti

İlk dönem kelimcilerden bazıları, irade hürriyetini bilgi konusu içerisinde ele almışlardır. Onların bu tutumu irade ile bilgi edinme arasındaki ilişkiden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Zira birçok düşünür bilgiyi iradi bir faaliyet olarak görmüştür. Câhiz, bilgi konusuna insanın sahip olduğu irade hürriyeti ve kudreti ile başlamıştır. Ona göre, Allah, delil olabilecek özür durumları hariç, bazı sebeplerden dolayı insanı mükellef kılmıştır. İnsanın sağlam bir bünyeye ve mutedil bir mizaca sahip olması gibi sebepler teklifi gerekli kılar. İnsanda bulunan irade hürriyeti, teklifi güzelleştirir. Mükellefiyet şartlarına haiz olan birey için farz olan ibadetleri zorunlu, ilahi emir ile yasaklanan davranışların işlenmesi durumunda cezayı gerekli kılar. İlahi iradeye uymak suretiyle teklif görevini ifa etmek, beraberinde Allah’ın takdir ettiği mükafatı getirir. Çünkü kişilik, ihtiyatlı fiil/şahsiyet ve doğal yapı üzerine inşa edilmiştir. Nefis bu iki kuvvetten meydana gelmiştir. Şayet ihtiyatlı olmak doğal yapıdan kuvvetli ise kişi doğal yapısıyla beraber ihtiyatlı olmaya meyleder. Zira nefis, iki sağlam sebepten dolayı kuvvetli olana meyleder. İnsanda bulunan her iki doğal kuvvet, eşit olursa harici sebepler devreye girer. Harici sebeplerin etkisiyle insanda ihtiyari fiiller meydana gelir. İhtiyari fiilleri etkileyen harici sebepler, bazen katı bazen de esnek olabilirler. Harici etkenler yere ve zamana göre açık olabildikleri gibi kapalı da olabilirler. İnsanda bulunan doğal yapı akla karşı kuvvetlenirse insan ya değişir veya ihanet eder. İhanet ve değişim yaşandığında insanın düşünce dünyasındaki manalar değişir. Böylece insan hakikatten uzaklaşıp şehvet kendisine süslü gösterilir. Bunun sunucunda kişi hakikatten uzaklaşarak dünya hayatına dalar. Aklın kuvveti doğal yapıya baskın gelirse doğal yapı zayıflamaya başlar. İşte bu durumda sağduyu hâkim olur. Doğal yapı uyumlu, sebepler eşit ve illetler yeterli olursa insan iradesi gerçek anlamda seçme hürriyetine kavuşur.⁶⁶

2.4.2. Ma’rifetullah Bilgisi

İslam düşüncesinin teşekkülünden itibaren kelimciler Allah’ın nasıl bir bilgi ile bilineceği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazı kelimciler Allah’ın zorunlu bilgi ile bilindiğini iddia ederken bazıları da ihtiyari olarak bilindiğini savunmuşlardır. Câhiz, bu konuda şunları söyler: Allah, resuller aracılığı ile bilinir. Çünkü Resullerin delilleri açık, kuvvetli ve işaretleri ikna edicidir. Ona göre Allah, birtakım kavramlardan hareketle yapılacak kıyas ve mantıki tahlillerle bilinmez. Bazı insanların bu çabası, kendilerini zorunlu olmayan bir şeyle mükellef kılma anlamına gelir. Ayrıca avam, bu tür akıl yürütmeleri anlamaktan aciz kalır. İnsan, Allah’ı Resullerden öğrendikten sonra delâlet cihetiyle bilir.⁶⁷ Müellif Allah’ı bilme hususunda vahyin önemine vurgu yapmaktadır. Zira Peygamberler Allah’ın elçileridir. Allah’ın kendilerine ilettiği ilahi mesajları muhatap olduğu

⁶³ Câhiz, *Kitâbü hüceci’n-nübüvve*, 62-79.

⁶⁴ Câhiz, *Kitâbü hüceci’n-nübüvve*, 71.

⁶⁵ Câhiz, *Kitâbü hüceci’n-nübüvve*, 51.

⁶⁶ Câhiz, *Mesâil’-ve’l-cevâbât f’l-ma’rife*, 3/115-116.

⁶⁷ Câhiz, *Mesâil’-ve’l-cevâbât f’l-ma’rife*, 3/117.

kitlelere anlatır.

Bazı kelimciler da Allah'ın zorunlu olarak değil akıl yürütme ve düşünmek suretiyle bilineceğini söylemişlerdir. Nitekim Kâdî Abdülcebâr bu şekilde düşünmektedir. Ona göre belli yöntemler ve kesintisiz akıl yürütme ve akıl yürütmekle marifetullah bilgisi elde edilir. Düşünme ve akıl yürütmede gösterilen çaba bu bilginin bize ait kesbi bir bilgi olduğunu gösterir.⁶⁸

2.4.3. Resullerin Bilinmesi

Kelamcıların ihtilaf ettiği konulardan biri, resullerin risalet iddiasının doğruluğunu nasıl bilineceği ile ilgilidir. Câhiz'a göre risâlet iddiasında bulunan birinin, risâlet iddiasının doğruluğu zorunlu olarak bilinir. Bazıları risâlet iddiasına şahit olanlar, konu ile ilgili delilleri görmeden ve düşünmede sağlıklı karar veremezler şeklinde iddiada bulunmuşlardır.

Kişi, nübüvvet iddiasında doğru olan nebi ile karşılaşır onun mucize ve delillerine şahit olduğunda onun iddiasında doğru olduğunu anlar. Zira dünya tümü ile nebinin doğruluğuna delâlet eder. Kişi, nübüvvetin doğruluğuna delalet eden şeyleri gördüğünde onları düşünme gereği duymadan anlar. Nübüvvetin delilleri, nebinin doğruluğuna nasıl delâlet ediyorsa, dünya da aynı şekilde nebinin doğruluğuna delâlet eder. Bu deliller, kişiye zahir olunca muhatap, düşünmeye ihtiyaç duymaz.⁶⁹

Müellife göre kişi akıl baliğ olunca nübüvveti zorunlu olarak bilir. Çünkü kişi sahip olduğu temyiz gücüyle doğru nebi ile sahtesinin arasındaki farkı iyi kavrar. Kişinin kalbinde kuvvetli, kesin bir temyiz gücü mevcut olması nedeniyle ürettiği bu bilgi doğru olur. Ancak bu durum akıl baliğ olunca tam anlamıyla gerçekleşir. İşte o zaman nübüvvet bilgisini öğrenebilir. Allah onun kulağını göğsündeki ateşi söndürecek haber için hazırlar, ya da doğru Resulün eliyle ikna edici işaretleri görmeyi sağlar. İhmalkârlık ve gaflet sebebiyle kişi zorunlu bilgiyi terk etmez. Zorunlu bilgi kişinin tabiatını değiştirir, uzmanlaştırır ve sebeplerini çoğaltır. İnsan, ölüleri diriltten, kör ve cüzzamlı hastaları iyileştiren ve denizi yaran Resulü gördüğünde düşünmeye, öğrenmeye, sınamaya ve tecrübe etmeye ihtiyaç duymaz.⁷⁰

Sonuç

İslam düşüncesinin teşekkülüyle beraber bilgi konusu, Müslüman kelimcilerin gündemini meşgul etmeye başlamıştır. Müslüman kelimcilerin bilgi konusuyla ilgilenmelerinin amacı, kelim ilminin temel konuları olan ilahiyat, nübüvvet ve ahiret konularını daha iyi açıklamak, temellendirmek ve savunmaktır. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için bilgi konusuna önem vermişler ve bu konuda çok ihtilaf etmişlerdir. Câhiz, yaşadığı dönemdeki kelimcilerin bilgi konusunda aşırı ihtilaf etmeleri sebebiyle farklı gruplara ayrıldığını belirtmiştir.

Erken dönemden itibaren kelimciler bilginin imkânını kabul etmişlerdir. Ancak bilginin tanımı, edinme yolları ve değeri gibi konularda ihtilaf etmişlerdir. Bu dönemde yapılan bilgi tanımlarında bazı kavramlar öne çıkmış, tanımın marifetullah bilgisini kapsayıp kapsamadığına dikkat edilmiştir. İlk dönemlerden itibaren çeşitli parametrelere uygun düşecek şekilde bilgi tasnifi yapılmaya çalışılmıştır. Öncelikle bilgi kadim ve hâdis bilgi şeklinde tasnif edilmiştir. İlahi bilgiyi kadim olarak isimlendirip, bu bilginin bilinen her şeyi kapsadığını savunmuşlardır. Sonradan meydana gelen insan bilgisini de zorunlu ve ihtiyari olarak tasnif etmişlerdir. İnsan

⁶⁸ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l usûli'l-hamse*, 2/86.

⁶⁹ Câhiz, *Mesâî'l-ve'l-cevâbât f'l-ma'rife*, 3/117-118.

⁷⁰ Câhiz, *Mesâî'l-ve'l-cevâbât f'l-ma'rife*, 3/120.

tabiatından kaynaklanan bilgiyi zorunlu bilgi, sonradan emek harcanarak elde edilen bilgiyi de ihtiyari veya kesbi bilgi olarak tasnif etmişlerdir.

Câhiz yazdığı “el-Mesâil ve’l-cevâbât fil-ma’rife” adlı eseriyle dönemindeki meşhur kelimcilerin bilgi anlayışına yer vermiştir. Câhiz’in bu eseri, bu dönemde bilgi konusunun hangi zeminde tartışıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu dönemdeki kelimciler duyu bilgisini, doğru haberi ve aklı bilgi edinme kaynağı olarak kabul etmişlerdir. Duyu bilgisinin duyuların idraki ile gerçekleştiğini ve aklın denetim ve değer tespitinden sonra doğru bilgi elde edildiğini söylemişlerdir. Doğru haberi de mütevatir haber, mucize ve delillerle nübüvveti ispat edilmiş nebinin verdiği haberlerin bilgi değerinin olduğunu, bu tür haberlerin aklın hakemliğinden sonra bilgi değerine sahip olacağını ifade etmişlerdir. Aklı da nazar ve istidlâl yolu ile müstakil bir bilgi edinme kaynağı ve duyu ve haberlerden elde edilen bilgilerin değer tespitini yapan bir hakem rolüne sahip olduğunu savunmuşlardır. İlham ve sezgi ile elde edilen bilginin denetlenebilir olmadığını kişisel tecrübeden ibaret olmasından dolayı kesin bilgi ifade edemeyeceğini ileri sürerek güvenilir bilgi kaynağı olarak görmemişlerdir.

Müellif eserinde yaşadığı dönemde İslam dünyasında bilgi konusunda yaygın olan bazı grupların bilgi anlayışlarına yer vermiştir. Ayrıca bu grupların bilgi konusunda takip ettikleri metotları açıklamaya çalışmıştır. Bu anlayışları açıklamakla yetinmemiş yer yer bu görüş ve metotları eleştirmiştir. Yeri geldiğinde bilgi konusundaki görüşlerini anlatmıştır. Müellifin bu eserinden hareketle şunu söylemek mümkündür: Erken dönemden itibaren Müslüman düşünürler önemine binaen bilgi konusunu incelemişler ve konuyla ilgili temel parametreleri tespit etmişlerdir.

Kaynakça

- Arslan, Hulusi - Bozkurt, Mustafa. *Sistematik Kelam*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023.
- Atay, Hüseyin. “Bilgi Teorisi (İlmin İmkânı)”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1-4 (1987).
- Bağdâdi, Abdülkâhir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fırlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.
- Baktır, Mehmet. “Câhiz’in Bilgi Anlayışı”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2012), 107-128.
- Câhiz, Ebu Osman. *Kitâbü hüceci’n-nübüvve*. çev. Yasin Ulutaş - Abdulhamit Sinanoğlu. 1 Cilt. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Câhiz, Ebu Osman. *Sinâ’tü’l-Kelâm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl Yayınları, 2002.
- Câhiz, Ebu Osman Amr b. Bahr. *Kitabü’d-Delâil ve’l-i’tibâr’ü-ale’l-halk ve’t-tedbir*. Halep: Mektebetü’l-İlmiyye, 1928.
- Câhiz, Ebu Osman Amr b. Bahr. *Mesâil’l-ve’l-cevâbât f’l-ma’rife*. thk. Ali Ebu Mülhim. 3 Cilt. Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl Yayınları, 2002.
- Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn. *Kitâbü’l-İrşâd*. çev. Adnan Bülent Baloğlu. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Çelebi, İlyas. “Nazzâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/466-467 Ankara: TDV Yayınları, 2006.

- Çelebi, İlyas. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. 2 Cilt. İstanbul: TYEKB Yayınları, 2013.
- Eş'ârî, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: TYEKB Yayınları, 2019.
- Güdekli, Hayrettin Nebi. "Muammer b. Abbâd". *İslam Düşünce Atlası*. ed. İbrahim Halil Üçer. Konya: Konya Belediyesi Kültür A.Ş. Erişim 04 Şubat 2025. <https://islamdusunceatlasi.org/alamut/299>
- Isfehânî, Rağıp. *el-Müfredât fi ğariyibi'l-Kur'ân*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemaleddin Muhammed. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dârü Sâdr, 1994.
- İbn Nedim, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: TYEKB Yayınları, 2019.
- Ka'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed. *Kitâbu'l-makâlât*. thk. Hüseyin Hansu. İstanbul: Ku'ran Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2018.
- Kâdî Abdülcebbâr, Abdülcebbâr b. Ahmed. *el-Muğnî fi ebvâbî't-tevhîd ve'l-adl*. thk. Ebü'l-A'lâ Afîf. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Mısriyye, 1965.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l usûli'l-hamse*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: TYEKB Yayınları, 2013.
- Mert, Muhit. "Kelamcıların Bilgi Tanımları Üzerine Bir Tahlil Denemesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003).
- Mutçalı, Serdar. *Arapça Türkçe Sözlük*. 1 Cilt. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Mülhim, Ebu Ali. *Resâilu'l-Câhz*. 3 Cilt. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilal, 2002.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2004.
- Râzî, Fahrüddîn. *el-Muhassal*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1987.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Makâsıdu'l-keîâm fi 'akâidi'l-İslâm*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: TYEKB Yayınları, 2019.
- Tunç, Cihat. "Bîşr b. el-Mu'temir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/224 Ankara: TDV Yayınları, 1992.